MONTAIGNE ALS „APOLOGEET" VAN RAYMOND SEBOND: EEN MOREEL PROBLEEM

DOOR C. DE BOER

In het jaar 1546 [1]) stierf te Toulouse een zekere Pierre Bunel. een brave humanist, die er zich zeker nimmer van bewust is geweest, dat zijn naam zou blijven voortleven zolang er op aarde belang zou worden gesteld in de Franse letterkunde der zestiende eeuw. Hij heeft de onsterfelijkheid dan ook uitsluitend te danken aan een bezoek, dat hij enige jaren tevoren, met enige vrienden, gebracht had aan het gastvrije kasteel der heren van Montaigne, in de omgeving van Bordeaux. De slotheer van het kasteel, de vader van de later zo beroemd geworden Michel de Montaigne, ontving gaarne dergelijke bezoeken: hij behoorde, zo zegt ons zijn zoon, tot een generatie — die van François I — voor wie het steeds een grote vreugde was, geleerde mannen te leren kennen. Pierre Bunel nu had, bij die gelegenheid, aan zijn gastheer een boek ten geschenke aangeboden, getiteld: *Theologia naturalis sive liber creaturarum*, geschreven door „magister" Raimundus de Sebonda, een bekend Spaans theoloog uit de vijftiende eeuw, die te Toulouse medicus was geweest en er theologie had gedoceerd, aldaar in 1432 was gestorven, en wiens werk in 1487 voor het eerst, in Deven-

---

[1]) Cf. Michel de Montaigne, *L'Apologie de Raymond Sebond,* texte établi et annoté par Paul Porteau (Paris, Aubier, 1937), p. 271. Porteau heeft de *Apologie* uitgegeven als een apart werk, los van de andere *Essais,* zich daarbij beroepend op een uitlating van Strowski: „*L'Apologie de Raymond Sebond* n'est pas un chapitre d'un livre. C'est un livre, et un très beau livre". (Strowski, *Montaigne,* 1931, p. 157); cf. Porteau, *op. cit.,* p. V.

ter, gedrukt was geworden. De jonge Montaigne vertaalde het boek, verscheidene jaren na Bunel's bezoek, op verzoek van zijn vader; op 18 Juni 1568 schreef hij dezen, vanuit Parijs, dat de vertaling af was. Deze verscheen in 1569; de oude heer Montaigne was inmiddels gestorven. Montaigne's vertaling der *Theologia naturalis* telt, in de uitgave van 1932 [1]), ruim negenhonderd bladzijden. Het was een hele praestatie geweest, deze vertaling, voor iemand, die zo „paresseux" was als Michel; deze had zich echter als een gehoorzaam en liefhebbend zoon van zijn taak gekweten, maar had er toen ook blijkbaar wel genoeg van gehad: in de eerste uitgave komen vele drukfouten voor, welke Montaigne op rekening stelt van de drukker, „daar hij zich met het publiceren der vertaling verder niet bemoeid had". In het jaar daarop, in 1570, trekt Montaigne, nu zelf heer op het kasteel en zeven en dertig jaar oud, zich terug in zijn beroemde „tour", en wanneer, in 1580, de twee eerste delen zijner *Essais* verschijnen, blijkt het tweede boek een *Apologie de Raymond Sebond* te bevatten. Men neemt aan, dat dit *Essai* geschreven is tussen 1576 en 1580, misschien in verschillende étapes [2]). In de inleiding verhaalt hij ons, onder meer, het hierboven vermelde bezoek van Bunel.

Over geen der *Essais* van Montaigne is meer geschreven dan over dit beroemde twaalfde *Essai* van het tweede boek. Deze grote belangstelling wordt, natuurlijk, in de eerste plaats verklaard door de belangwekkende inhoud zelf van Montaigne's verhandeling; voor een groot deel echter ook door het feit, dat men het weinig eens is over de eigenlijke bedoeling van de schrijver: velen hebben zich afgevraagd, of vragen zich nog af, of het wel werkelijk Montaigne's bedoeling geweest is, de

---

[1]) In de: *Oeuvres complètes de Michel de Montaigne,* éd. du dr. A. d'Armaingaud, tomes IX et X (Paris, Conard, 1932, 1935).

[2]) Over deze chronologische kwestie raadplege men de uitgave van Strowski, deel IV, geredigeerd door Pierre Villey, p. 277—280.

Theologia van Sebond te „verdedigen", en of hij niet veeleer, in schijn optredend als verdediger, in werkelijkheid het boek heeft *willen aanvallen.* Niemand heeft die beschuldiging nadrukkelijker en scherper geformuleerd dan Sainte-Beuve, in zijn *Port-Royal,* waar hij ons Montaigne, in dit verband, afschildert als een soort van „démon malin", als een „enchanteur maudit". „Et quand il nous a bien promené, égaré et lassé dans les mille dédales, tout d'un coup il souffle, ou d'une chiquenaude il éteint; et l'on n'entend plus qu'un petit rire" [1]). Dit oordeel is zeker schromelijk onbillijk en onjuist. Maar ook tegenwoordig nog beschuldigen velen Montaigne, in dit *Essai,* van onoprechtheid ten opzichte van het werk, dat hij heet te „verdedigen" [2]). De meeste grote handboeken zijn het eveneens, in zeer verzachte vorm gelukkig, min of meer eens met Sainte-Beuve; hoevelen dier schrijvers zouden echter, naast Montaigne's *Apologie,* ook Sebond's *Theologie* gelezen hebben? Schrijvers van handboeken zijn nu eenmaal, noodzakelijkerwijze, veroordeeld tot het neerschrijven van veel tweedehands-kennis. Er bestaat ook nog een mening volgens welke Montaigne zich van de „verdediging" weinig zou hebben aangetrokken, omdat hij die „slechts voor dames" zou geschreven hebben. Deze mening kan uitsluitend gebaseerd zijn op het feit, dat hij Sebond inderdaad „verdedigt" [3]) op verzoek van een prinses, en ons mededeelt, dat diens boek veel door dames werd gelezen. De *Theologia* was echter zeer algemeen bekend. Bovendien is de *Apologie* een verhandeling vol sterke overtuiging: Montaigne had hier iets te zeggen over dingen, welke hij zeer belangrijk achtte, en in geen ander *Essai* klinkt zo sterk een toon van temperamentsvolle overredingswil. Trouwens: noch Montaigne's vader, noch

---

1) Sainte-Beuve, *Port-Royal,* III, p. 52.

2) Een gunstiger mening vindt men, onder meer, in: H. Janssen, *Montaigne fideiste,* (Dissertatie, Amsterdam, 1930).

3) Juister gezegd: „bespreekt". In de tekst staat nergens dat hij beloofd heeft Sebond te „verdedigen", al zal de prinses dat wel bedoeld hebben.

Bunel, noch Tournebu, de man, aan wie Montaigne inlichtingen had gevraagd over Sebond en diens boek, noch die edelman, van wie hij ons mededeelt, dat hij door het lezen der *Theologia* was bekeerd — de vier personen welke, behalve de prinses, in de *Apologie* genoemd worden — zijn vrouwen. Neen, nergens misschien heeft deze zogenaamde „scepticus" meer willen overtuigen dan juist in dit verreweg het langste *Essai*, terwijl hij tegelijkertijd te veel hoveling was om een prinses op deze wijze.... voor de gek te houden. Trouwens, de genoemde hypothese is al evenzeer gebaseerd op de stelling volgens welke Montaigne Sebond „verraden" zou hebben, en verliest dus haar basis, indien het ons zou mogen gelukken, aan te tonen, dat deze stelling onjuist is. Hoe het zij, zeker is het laatste woord over dit „morele" probleem nog lang niet gesproken. Ik zou hier op mijn beurt een bescheiden poging willen wagen: niet om het probleem op te lossen; ik geloof niet aan de mogelijkheid daarvan; maar om er zo mogelijk toch enig nieuw licht op te werpen door, zonder af te dwalen op theologisch gebied — Montaigne was absoluut geen theoloog, zelfs niet in de *Apologie* — de tekst zelf nog eens nauwkeurig te bekijken, daarbij vooral lettend op die passages, waar Montaigne zelf dienaangaande ons min of meer direkte aanwijzingen geeft.

Nog één opmerking ga hier vooraf: wat herinnerde Montaigne zich eigenlijk nog van de tekst van Sebond's werk, toen hij zijn *Apologie* schreef? Het is wel zeker — wie herinnert zich niet de talrijke passages, waar Montaigne spreekt over zijn geheugenzwakte? — dat hij niet alleen de tekst der *Theologia* niet vóór zich heeft gehad bij het schrijven der *Apologie*, maar dat hij zich deze toen nog maar zeer in 't algemeen herinnerde. Vandaar ook het feit, dat hij nergens Sebond citeert, zelfs niet in de latere edities der *Essais*. En inderdaad: wie alleen de *Apologie* kent, heeft geen flauwe notie van wat de *Theologia* eigenlijk is. Wij moeten ons er voor hoeden, teveel direkt verband te zoeken tussen beide teksten. Dat direkte verband bestaat

nauwelijks, en ook de miskenning van dit feit verklaart, mijns inziens, veel misverstand over Montaigne's bedoelingen in dezen. Trouwens, de *Theologia* is een theologisch geschrift; de *Apologie* is dat niet. Ware dit anders, dan zou ik mij nimmer aan dit onderwerp gewaagd hebben. Want het gaat mij als Montaigne: „Ce serait mieux la charge d'un homme versé en la Theologie que de moi, qui n'y sçai rien". Het schijnt mij dan ook volstrekt onjuist, dat de *Apologie* „peut être considérée comme l'exposé systématique de sa théologie" [1]) en dat Montaigne „se sent en présence d'une difficulté théologique" [2]). Wie zó de *Apologie* tracht te benaderen, loopt, vrees ik, gevaar geheel te verdwalen. Ik heb de indruk, dat er tegenwoordig weer een bedenkelijke neiging bestaat tot het „vertheologiseren" van Montaigne's geschrift. Wat deze dilettant, deze traditionalist, deze hoveling, landedelman, militair, rechter, burgemeester, heeft moeten aantrekken in de *Theologia,* was zeker niet in de laatste plaats juist de populaire en praktische vorm van het daar gebodene, en daarnaast de uiteenzetting en verdediging, zonder enige schijn van geleerdheid, van wat ook zijn geloof was, dat door staatsgevaarlijke „nieuwlichters" bedreigd werd. „En ce livre se découvrent les anciennes erreurs des payens et philosophes infidèles et par sa doctrine se maintient et se connaît la foi catholique; toute secte qui lui est contraire y est découverte et convaincue fausse et mensongère. Voilà pourquoi, en cette décadence et fin du monde, il est besoin que tous les Chrétiens se raidissent, s'arment et s'assurent en cette foi-là, contre ceux qui la combattent, pour se garder d'être séduits et, s'il en est besoin, mourir allègrement pour elle" [3]). En: iedereen kon dat in dat boek begrijpen, zegt ons verder de schrijver, „ook leken, in één maand en zonder inspanning".

---

[1]) Janssen, *op. cit.*, p. 24.

[2]) Janssen, *op. cit.*, p. 39.

[3]) Sebond, *Theologie,* Inleiding, p. VI in de vertaling van Montaigne.

Wat hem, daarentegen, hevig geprikkeld moet hebben, waren uitspraken als deze — en daartegen zal hij dan ook te velde trekken —: „D'où il y a bien de quoi nous esjouir et glorifier, pour nous savoir être produits par les mains d'un si excellent et si puissant ouvrier, qui de rien a pu bâtir *une si belle et si noble creature que nous sommes*" [1]). Volgens Janssen heeft hij de eigenlijke „theologische" inhoud van Sebond's boek niet eens goed begrepen, wat mij volstrekt niet verwondert [2]). Een theoloog was Montaigne allerminst, en niets lag hem trouwens verder dan die pretentie.

In de *Theologia* wordt in de eerste plaats aangetoond hoe de mens zijn Schepper en zich zelf zal kunnen leren kennen, dat wil zeggen, bijna alles wat op zijn schepsel-zijn betrekking heeft, door het aandachtig beschouwen van de door God geschapen wereldorde. Daardoor zal hij niet alleen zijn verhouding tot God, maar ook die, waarin hij staat tot zijn medemensen, leren begrijpen, minder als een gevolg van studie, dan wel daartoe gedreven en in staat gesteld door liefde en door geestdrift („par amour et par une allaigre volonté"). Hij zal hier bovendien, uit eigen aanschouwing, zonder moeite en zonder inspanning, de Waarheid leren kennen, voorzover de natuurlijke rede („la raison naturelle") de mens in staat kan stellen God als Schepper en zichzelf als schepsel te leren kennen. Dit boek zal hem de heilige geschriften doen begrijpen, hem voor twijfel behoeden en oprecht gelovig doen zijn. Het zal hem ook de „saints docteurs" doen begrijpen. Om die geschriften te kunnen lezen is kennis van een alphabet nodig; welnu, dit boek

---

1) Sebond, *Theologie,* Chap. XXIII, p. 41.

2) Janssen toont o.m. aan hoe M. niet begrepen heeft het verschil tussen „la foi" en „la grâce", tussen „trouver" en „prouver" les dogmes, tussen „mystères et autres vérités". Op p. 44 zegt de schrijver: „Ce qui est trop compliqué pour les gens du métier (au XVIe siècle), l'était sans doute pour Montaigne".

is zulk een alphabet. Hiermee moet men beginnen; dan eerst is de weg naar die hogere kennis gebaand. En voor het lezen van dit alphabet is geen voorafgaande studie nodig. Hier leert de mens zichzelf kennen, dat wil zeggen, hij leert inzien, waarom hij geschapen is, en door wie; hij leert onderscheiden wat goed en wat kwaad voor hem is, zijn plichten en datgene, waarvoor hij dankbaar moet zijn. Wat is hogere kennis en wetenschap voor hem, die dat alles niet eens kent? De mens weet niet wat goed en wat kwaad voor hem is, noch vanwaar hij komt, noch waarheen hij gaat. Hier kan hij zijn ondeugden leren inzien, de oorzaken van zijn verdoeming, de toestand, waarin hij zich bevindt en die, waarin hij zich vroeger bevond. hoe hij gevallen is, hoever hij zich verwijderd heeft van zijn vroegere volmaaktheid [1]) en hoe hij zich kan bekeren. En iedereen kan dat hier te weten komen, ook leken, in één maand en zonder inspanning. De studie van dit alles verbetert de mens. En bij die studie bedient men zich hier niet van moeilijke argumenten, maar van dezulke, welke ieder door eigen waarneming kan begrijpen: die argumenten zijn de scheppingen van God en de natuur van de mens zelf. Zo klimt hij geleidelijk op tot de kennis van moeilijker te begrijpen zaken. God heeft ons twee boeken gegeven: de natuur, dat is: de wereldorde, en de Bijbel. Dat eerste is het oudste, en het bestaat vanaf het begin van de wereld, want ieder schepsel, alles wat geschapen is, is als een letter, door Gods hand ontworpen en gemaakt. Zo vormen die letters een boek; de voornaamste, de belangrijkste letter is de mens. En zoals de letters en de woorden een wetenschap vormen, zo doen dat ook de schepselen in de wereldorde, en die wetenschap is de eerste en de meest nodige. Daarna werd ons de Bijbel gegeven, omdat de mens, blind als hij was, dat

---

[1]) Men lette op deze restrictie! Volgens Sebond heeft de mens door de erfzonde zijn eigenlijke „koningschap" verloren. Heeft Montaigne deze restrictie wel genoegzaam voor ogen gehad?

andere boek niet begreep. En dat boek der natuur is een boek voor allen, terwijl alleen geletterden dat andere boek kunnen lezen. Dat boek der natuur kan men, in tegenstelling met de Bijbel, noch vervalsen, noch doen verdwijnen, noch verkeerd uitleggen: ketters staan er machteloos tegenover. Toch zijn beide boeken Gods werk; Hij heeft de schepselen geschapen op dezelfde wijze als Hij de Heilige Schrift heeft samengesteld. Daardoor zijn beide boeken gelijk. Dat eerste boek was nodig: daar de mens, bij zijn schepping, geen kennis bezat, moest er iets zijn, dat hij zonder dat kon lezen. Daarom schiep God de zichtbare wereld, waarin de schepselen de letters zijn, gerangschikt naar Zijn heilig oordeel, om ons Hem te doen kennen. En toch kan niemand in dat boek der natuur lezen zonder dat God hem het licht daartoe heeft geschonken en van de erfzonde heeft gereinigd. Daarom hebben de oude heidense filosofen er wel al hun wetenschap en kennis uit kunnen putten, maar bleef de eeuwige Waarheid voor hen verborgen. Daar het nu zó is, dat een overzicht van 't geheel der schepping, evenals dat het geval is met juist geordende woorden, hem wijs kan maken, die in staat is ze te begrijpen, zal dit werk tot doel hebben de plaats aan te wijzen, welke in de schepping aan ieder schepsel is toebedeeld, en ze alle in onderling verband met elkander te tonen, daarbij nagaande wat het belangrijke van ieder onderdeel is, en wat ieder onderdeel betekent, om dan, wanneer de goddelijke wijsheid, welke die scheppingen bevatten, er uit te voorschijn is gebracht, deze wijsheid stevig en diep in onze harten en in onze ziel te prenten.

Zo ongeveer drukt Sebond zich in zijn voorwoord uit, natuurlijk in het latijn. Talrijke hoofdstukken van zijn boek geven verder verklaringen van de mysteriën en de praktijken van de godsdienst. Het feit echter, dat Montaigne op al dat andere nergens ingaat, doet dit korte overzicht voor ons doel alleszins voldoende zijn. Het zou trouwens ondoenlijk zijn, dat alles ook maar enigszins bevredigend te resumeren.

9

Montaigne begint zijn *Essai* met de opmerking: „Wetenschap (het weten, „la science") is even belangrijk als nuttig; zij, die haar minachten, tonen daardoor hun onverstand. Toch sla ik haar niet zo ongemeen hoog aan als sommigen dat doen, zoals de filosoof Herillus, die haar als het hoogste goed beschouwde en meende, dat zij ons verstandig en gelukkig kan maken. Dit nu geloof ik niet, evenmin als ik geloof, wat weer anderen beweren, namelijk, dat „weten" de moeder is van alle deugd, en dat alle ondeugd een gevolg is van onwetendheid". „Si cela est vrai, il est sujet à une longue interprétation". En ook het volgende, gaat hij voort, is een voorbeeld van te hoog aanslaan van het „weten". Mijn vader beschouwde de geleerden als een soort heiligen, als mensen in 't bezit van „quelque particulière inspiration de sagesse divine", en luisterde naar hun uitspraken en hun redeneringen als naar een soort orakels, en dat wel met te meer eerbied en vroomheid naarmate hij minder het recht had er over te oordelen, want hij was, evenals zijn voorouders, ongeletterd. Wat mij betreft: „Moi, je les aime bien, mais je ne les adore pas." Bijvoorbeeld („Entre autres").... de *Theologia naturalis* van Raimond Sebond, die mijn vader eens van Pierre Bunel ten geschenke kreeg, enz.

Montaigne zegt ons dus hier, dat hij èn bij oude filosofen, èn bij onontwikkelde Renaissance-maniakken, een verering voor „la science" heeft aangetroffen, die hij overdreven en belachelijk vindt. Hij, Montaigne, heeft ook eerbied voor weten en kennis, maar staat niet, zoals die anderen, kritiekloos tegenover geleerde, in 't latijn of grieks geschreven werken. Zo waardeert hij *bijvoorbeeld* („Entre autres") zeer een uitnemend boek als Sebond's *Theologia,* maar daarom behoeft hij het nog niet eens te zijn met alles, wat in een dergelijk werk staat. Waardering voor geleerde boeken sluit belangrijke bezwaren volstrekt niet uit. Dat zal blijken uit de „longue interprétation", welke hij, op vererend verzoek, met Sebond's boek als voorbeeld, zal gaan wijden aan het hierboven, in de aanvang van de inleiding om-

schreven onderwerp. Hij behoudt zich het recht voor, zijn waardering en zijn verdediging samen te doen gaan met kritiek. *Hij zal in dezen het voorbeeld van zijn vader en diens vrienden en tijdgenoten niet volgen.* Tussen haakjes: hoe volkomen verklaarbaar is ons deze reactie, van iemand als Montaigne, op de schromelijk kritiekloze geestdrift voor griekse en latijnse geleerdheid van de aan de zijne voorafgaande generatie. Hoe moet hij, met zijn robuust gezond verstand en zijn grote scherpzinnigheid, zich dikwijls geërgerd hebben aan al die overdrijving, welke hij in zijn jeugd om zich heen had gezien, niet het minst in 't ouderlijk huis. hij, die, in plaats van in zijn moedertaal, opgevoed was in 't latijn, en wiens vader — om slechts aan dit éne trekje te herinneren — hem met zacht vioolspel liet wekken, omdat het niet goed zou zijn voor een kind, al te plotseling 's ochtends te ontwaken!

En ziedaar dan, naar het mij voorkomt, en wat, mijns inziens, duidelijk in de inleiding te lezen staat, het eigenlijke doel van Montaigne's beroemd *Essai,* waarin Sebond's *Theologia,* waarover hij beloofd had te zullen schrijven, zal dienen als *voorbeeld* van een voortreffelijk, maar te kritiekloos bewonderd boek.

„Moi, je les aime bien, mais je ne les adore pas."

Ik meen, dat de inleiding — die toch niet voor niets geschreven is! — geen of altans nauwelijks ruimte laat voor een andere opvatting. „Verdedigen" betekent niet noodzakelijk „kritiekloos verdedigen". Onze apologeet heeft zijn lezers gewaarschuwd. En niet alleen tegenover zijn lezers, maar ook tegenover de prinses, op wier verzoek hij de bespreking en de „verdediging" van Sebond's boek op zich had genomen, staat Montaigne, althans voorlopig, in een zuivere positie. Blijft de vraag of hij in zijn kritiek niet zo ver is gegaan, dat men hem, met Sainte-Beuve en anderen, „verraad" tegenover Sebond — en dus ook min of meer tegenover de prinses [1]) — zal mogen verwijten.

---

[1]) Men zie in Montaigne toch vooral niet te veel alleen de schrijver der *Essais:* hij was ook „man van de wereld", en hoveling!

11

Montaigne begint zijn betoog met te zeggen, dat de *Theologia* een „dapper" en „vroom" boek is, rijk van inhoud, knap van opzet, zij het dan ook dat het geschreven is in een alles behalve fraai latijn, dat hij, niet zonder overdrijving, karakteriseert als „basty d'un espagnol barragoiné". Hij heeft het boek zelfs „te rijk en te mooi" gevonden voor een zo onbekende schrijver, en heeft zich om nadere inlichtingen gewend tot een geleerd humanist, Tournebu, die hem heeft meegedeeld, dat het werk waarschijnlijk „quelque quinte essence tirée de St. Thomas d'Aquin" is, iets, wat hij zelf blijkbaar, als niet-theoloog, niet kon beoordelen, terwijl ik, op mijn beurt, het niet waag te beoordelen of deze mening juist is. Montaigne is verder van mening, dat het boek van Sebond ook zeer „nuttig" is, juist in een tijd als deze, zegt hij, waarin de „nieuwigheden" van Luther „opgang beginnen te maken en ons oude geloof op vele plaatsen aan het wankelen beginnen te brengen". Deze „beginnende ziekte", zoals hij het noemt, zou gemakkelijk kunnen uitlopen op een verfoeilijk atheïsme, want „le vulgaire" — „et tout le monde est quasi de ce genre", voegt hij er bij —, dat niet in staat is de dingen te beoordelen in hun ware wezen en zich gemakkelijk laat meeslepen door toeval en schijn, mag niet ertoe gebracht worden, te minachten en te gaan beredeneren dat wat steeds eerbiedwaardig is geweest, vooral wanneer het zijn hoogste heil betreft. En daartoe worden zij onvermijdelijk gebracht door hen, die over bepaalde geloofskwesties gaan twijfelen en redeneren, met als gevolg, dat die grote menigte er daarna gemakkelijk toe komt „ook te gaan twijfelen over alle andere artikelen van het geloof, en als een knellend juk dreigt af te schudden al wat men uit hoofde van het gezag der wetten of uit eerbied voor het overgeleverde steeds als waar heeft aangenomen". Zodat men er tenslotte toe zou komen, „slechts dat als waar te beschouwen, wat men zelf als zodanig persoonlijk, buiten elk gezag om, goedkeurt". Tegen dat dreigende lutheranisme, met het daaraan verbonden grote gevaar, dat het de

mensen tot atheïsme zal brengen, is dus, volgens Montaigne, Sebond's *Theologia* een kostbaar wapen.

Dit even „knappe" en „vrome" als „nuttige" boek nu wordt op twee manieren aangevallen. Montaigne maakt nu een scherp onderscheid tussen die twee groepen van aanvallers.

Er zijn mensen, zegt hij, die aan Sebond verwijten, dat hij het kristelijk geloof wil doen steunen op menselijke redenering, terwijl dat geloof slechts verworven kan worden „par foy et par une inspiration particulière de la grâce divine". Dit zijn dus gelovigen, wie het hindert, dat men het geloof op redenering baseert. „En cette objection il semble qu'il y ait quelque zèle de piété". Daarnaast staat de aanval van hen, die „plus dangereux et plus malicieux" zijn dan die eerste groep tegenstanders: het zijn de mensen, die beweren, dat Sebond's argumenten zwak zijn, *niet sterk genoeg* om te bewijzen, wat hij wil bewijzen, en gemakkelijk te weerleggen. Deze tegenstanders moeten heel anders aangepakt worden dan die anderen. Zij onderscheiden „zwakke" en „sterke" argumenten. Zij accepteren dus, dat men het geloof af kan laten hangen van alleen argumentatie. Zij schuiven, als 't ware, „la grâce divine" opzij. Zij zijn „des orgueilleux", door aldus de menselijke „rede" als voldoende basis voor 't geloof te aanvaarden, met als enige voorwaarde: voldoend krachtige argumenten. „Il faut secouer ceux-ci un peu plus rudement".

Aan die eerste groep tegenstanders, aan hen dus, die, met oprecht-vrome bedoelingen, aan Sebond zijn „rationalisme" verwijten, antwoordt Montaigne ongeveer het volgende:

Gij hebt gelijk te menen, dat zuiver menselijke middelen ons „de waarheid" niet kunnen schenken. Maar dat is nog geen reden om die zuiver menselijke hulpmiddelen niet te hulp te roepen; edeler gebruik daarvan kan men niet maken; op alle wijzen moeten wij God eren. Slechts moeten wij ons er rekenschap van geven, dat wij niet uit onszelf en door redenering tot de kennis van het goddelijke kunnen komen; zonder Gods

genade is dat geloof in ons noch in al zijn waardigheid, noch in al zijn schittering. En toch vrees ik, dat wij allen slechts geloven op die onvolkomen wijze en dat wij kristenen zijn op dezelfde wijze als wij Duitsers of Perigordins zijn: door traditie of door geboorte: al onze handelingen wijzen er op, dat wij slechts kristenen zijn met de tong, niet in onze daden; onze vrees voor de dood bewijst, dat wij eigenlijk zelfs niet geloven aan de eeuwige zaligheid. Wij geloven dikwijls slechts uit een soort lafheid. Wij moesten niet met God verbonden zijn door redenering, of door onze „passions", maar door een goddelijke, bovenmenselijke band, door Gods gezag en door Gods genade. Maar ook waar die genade wel aanwezig is, waar ons geloof dus wel echt is, zelfs daar is het goed, dat wij in dienst van dat geloof alles stellen wat ons ten dienste staat. Het ganse heelal draagt het stempel van zijn verheven bouwmeester: hoezeer heeft Sebond dus gelijk ons daarop te wijzen en ons dat te doen zien: God zegt ons zelf, dat Hij ons door het zichtbare het onzichtbare openbaart. Zegt ook niet Paulus [1]), evenals Sebond: „Want Zijn onzienlijke dingen worden van de schepping der wereld aan uit de schepselen verstaan en doorzien". Wanneer nu de redeneringen van Sebond verlicht worden door „la foi", dan zijn ze sterk en waardevol. Sebond is dan ook een uitstekende gids voor een „apprenti", om hem die kennis te doen verwerven, die immers tot het geloof kan leiden: ik ken zelfs iemand, zegt hij, die door de lezing van Sebond's *Theologia* bekeerd is geworden. Maar ook indien die redeneringen niet, door Gods genade, tot het ware geloof weten te brengen, zelfs als men ze alleen gebruikt om het ongeloof te bestrijden, dan nog zijn ze beter dan welke andere redeneringen ook, die men er tegenover zou stellen. En Montaigne eindigt met deze woor-

---

[1]) Montaigne resumeert deze passage uit de Brief van Paulus aan de Romeinen, maar citeert haar niet. Wel citeert hij onmiddellijk daarna een passage uit Manilius; cf. ed. Strowski, II, p. 152.

den: zodat wij het recht hebben tot onze tegenpartij — „à nos parties", uit welke uitdrukking wel blijkt, dat Montaigne zich voelt als een advocaat, die iemand verdedigt! —, te zeggen:

„Si melius quid habes, accerse, vel imperium fer!" [1])

Dat wil zeggen: geef de kracht van onze bewijzen toe, of plaats er betere tegenover. Waarop hij nog, terecht, de opmerking maakt, dat hij in dit laatste zich feitelijk reeds gericht heeft tot die tweede groep tegenstanders, die Sebond's argumenten „te zwak" vinden.

Twee argumenten zijn het dus voornamelijk, die Montaigne ter verdediging van Sebond's boek aanvoert: het werk is een voortreffelijk tegengif tegen atheïsme, waaronder hij ook rekent het „lutheranisme"; het werk is uitstekend om die menselijke kennis bij te brengen, welke ontvankelijk kan maken voor het ware geloof door Gods genade. Waarbij hij er de nadruk op legt, dat dat weliswaar vooral geldt voor „le vulgaire", maar dat het duidelijk is, dat, in dat opzicht, wij vrijwel allen tot dat „vulgaire" gerekend moeten worden. Met andere woorden: hij *beveelt* de lezing van Sebond's boek *met overtuiging* aan. En ik onderstreep hier nog eens uitdrukkelijk het feit, dat Montaigne de opmerking volgens welke het boek van Sebond waardevol is voor „le vulgaire", aanvult met de woorden „et tout le monde est quasi de ce genre". Later, maar eerst in 1588, heeft hij die toevoeging geschrapt, welke dan ook niet voorkomt in de moderne editie van Strowski. In de oorspronkelijke tekst heeft dus uitdrukkelijk gestaan, dat wij bijna allen behoren tot dat „vulgaire" voor wie de *Theologia* een waardevol boek is, en het is uitsluitend met die oorspronkelijke tekst, die vele jaren in die vorm gepubliceerd is geweest, dat wij hier te maken hebben.

Wij zien hier dus, dat Montaigne met warmte Sebond's boek verdedigt, en wel op *praktische gronden.*

---

[1]) Horatius, *Epist.*, V, 6.

Tans de tweede groep der tegenstanders, „les orgueilleux". die menen, dat Sebond's argumenten te zwak zijn. Hier komt Montaigne in de delicate positie, indien hij eerlijk wil blijven, Sebond op bepaalde punten te moeten bestrijden — welk recht hij zich trouwens uitdrukkelijk heeft voorbehouden — daar hij hier, onder meer, een kwestie zal moeten behandelen, waarbij elk verwijt aan die tegenstanders ook min of meer een verwijt aan Sebond zelf zal zijn, namelijk daar, waar deze de mens voorstelt als het middelpunt der schepping, het schepsel voor 't welk God het heelal heeft geschapen. En dan volgen allereerst beroemde passages, waarin Montaigne de nietigheid van de mens aantoont. „Considerons donq pour cette heure l'homme seul, sans secours estranger, armé seulement de ses armes, et desgarny de la grace et cognoissance divine, qui est tout son honneur, sa force et le fondement de son estre. Voyons combien il a de tenue en ce bel équipage. Qu'il me face entendre, par l'effort de son discours, sur quels fondemens il a basty ces grands avantages qu'il pense avoir sur les autres creatures.... Est-il possible de rien imaginer si ridicule que cette miserable et chetive creature, exposée aux offences de toutes choses, se die maistresse et emperiere de l'univers.... Et ce privilege qu'il s'atribue d'estre seul, en ce grand bastiment, qui ayt la suffisance d'en recognoistre la beauté et les pieces, seul qui en puisse rendre graces à l'architecte et tenir conte de la recepte et mise du monde, qui lui a seelé ce privilege? Qu'il nous montre lettres de cette belle et grande charge.... Mais, pauvret, qu'a il en soy digne d'un tel avantage?....". De mens is zelfs niet de meerdere der dieren. En zo komt Montaigne geleidelijk tot zijn bestrijding van de hoogmoed van het menselijk „weten". Kunnen kennis, geleerdheid, „la philosophie", ons gelukkig maken? De onwetenden, de eenvoudigen van geest zijn gelukkiger dan wij; zelfs bij een elite als de filosofen loopt alle „weten" op niets anders uit dan op „inconstance, variété et vanité d'opinions". Hebben zij, roept hij uit, die Sebond's argumenten „te

zwak" vinden, zij, die dus wel vertrouwen hebben in „sterkere' argumenten, zij, die de wereld regeren en die alles „weten", wel eens de moeilijkheden gepeild, die zich voordoen, wanneer zij hun eigen wezen willen leren kennen? En als wij dat zelfs niet kennen, hoe willen wij dan God leren kennen alleen door „weten"? Quel orgueil! Men weet niets, men onderzoekt zelfs niets, men zweert bij autoriteiten als Aristoteles, bij mensen dus, die ook niets weten. Wat leert ons het weten over het wezen van de ziel? Zijn wij ook daar niet als uilen, die in het zonlicht kijken? — Zo laat Montaigne, vol van zijn onderwerp, welsprekend als wellicht nergens anders, in onsterfelijke bladzijden, zich „gaan", om dan plotseling af te breken en zich rechtstreeks tot de prinses te wenden „pour qui j'ai pris la peine d'étendre un si long corps contre ma coutume".

Alvorens nu nader in te gaan op de tot de prinses gerichte woorden, zou ik hier de vraag willen stellen: *in hoeverre* zijn deze passages een aanval op Sebond? Montaigne staat lijnrecht tegenover dezen, waar hij weigert de mens te beschouwen als het schepsel voor wie God de wereldorde heeft geschapen. Maar behoort Sebond voor Montaigne, en voor ons, tot die „orgueilleux", welke hij bestrijdt, daar, waar hij de menselijke „rede" aanvalt? Hier is zeker een groot gradueel verschil tussen Sebond en zijn apologeet, maar staan zij, in het vraagstuk van de verhouding tussen „rede" en „geloof", niet *principiëel naast elkaar*, samen tegenover die „orgueilleux", welke, in de intellectuele dronkenschap der zestiende eeuw, niet willen toegeven, dat de rede onderworpen moet blijven aan het geloof? Die „orgueilleux" — en daartoe behoort Sebond zeker niet, zoals men zal toegeven — zijn zij, die aldus de „rede" gebruiken, en dus misbruiken, in opstand tegen God. Hun „orgueil" is „l'orgueil de la raison en révolte contre Dieu". Zij zijn de voorlopers van hen, die later het geloof geheel ondergeschikt zullen maken aan de „rede". Montaigne en Sebond, niettegenstaande alles

wat hen van elkander scheidt, staan naast elkaar, geen van beiden nog besmet door dat soort rationalisme. Voor beiden is de rede volstrekt ondergeschikt aan het geloof; ik citeer uit Sebond: „En outre, cette doctrine apprend à tout homme de voir à l'oeil, sans difficulté et sans peine la vérité *autant qu'il est possible à la raison naturelle, etc.*". Sebond vertegenwoordigt, evengoed als Montaigne, „la raison soumise", in tegenstelling tot hen die „la raison orgueilleuse" vertegenwoordigen. *Eerst op het tweede plan* komt dan wat Montaigne en Sebond van elkander scheidt, wat vooral hierop neerkomt, dat Montaigne het fel met Sebond oneens is, waar deze de mens verheerlijkt als het uitverkoren schepsel Gods, aan 't welk de Schepper een verheven plaats heeft aangewezen in de wereldorde, terwijl voor Montaigne, zoals wij zagen, de mens niet eens boven de dieren staat. Men vergete daarbij ook niet dat Montaigne juist het langst uitweidt over „la raison orgueilleuse", *waar hij feitelijk Sebond niet bestrijdt*, en dat de kracht van deze aanvallen, het aantal der argumenten en de heftige, soms felle toon, er veel toe hebben bijgedragen de lezers der *Apologie* — vooral hun die de *Theologia* niet kennen, dat wil zeggen, vooral het nageslacht — te doen geloven: niet alleen dat deze aanvallen het eigenlijke doel van Montaigne's geschrift zouden zijn, maar ook dat deze overwinning op de „rede" ook een overwinning betekent op Sebond als schrijver der *Theologia*. Wat ik, onder meer op bovenstaande gronden, onjuist acht. Men vergete ook niet dat Sebond thomist was.

Laat ons tans de tot de prinses gerichte woorden eens nader bekijken. Laat dit alles U er niet van terughouden, zegt hij haar, uw Sebond op de gewone wijze te verdedigen („de maintenir votre Sebond par la forme ordinaire d'argumenter"). En even later: Blijf de gewone weg volgen; het is niet goed, zo spitsvondig te willen zijn („si subtil et si fin"). Herinner U het toscaanse spreekwoord: „Chi troppo s'assottiglia, si sca-

vezza") [1]). En hij raadt de prinses aan, in alles „gematigdheid" te betrachten, en het nieuwe en vreemde te vermijden. „Toutes les extravagances me fâchent". En hij eindigt met te zeggen: een meer geletterd man dan ik zou U deze „fantasie" [2]) veel beter dan ik hebben kunnen uitwerken.

Wat betekenen deze tot de prinses gerichte woorden? Montaigne maakt hier onderscheid tussen „subtiel" redeneren, tussen philosophische bespiegelingen, en wat hij: „la route commune" noemt, „la forme ordinaire d'argumenter". En nu wordt ons, meen ik, de taktiek, als men het zo mag noemen, van onze „apologeet", van onze „verdediger" duidelijk: wanneer men philosophisch redeneert, staat Sebond's hoofdstelling gedeeltelijk zwak, maar in de praktijk van het dagelijkse leven doet dat niets af aan de grote waarde van zijn boek. Voor wie „subtiel" redeneert, heeft Sebond niet in alles gelijk, evenmin als zij die alles verwachten van ons „weten", maar voor „le vulgaire" — en dat zijn wij bijna allen! — is het een waardevol boek. Met andere woorden: Montaigne heeft het boek eerst verdedigd, *daarbij op de begane grond blijvend;* daarna, na deze warme verdediging, heeft hij zich veroorloofd zich, als 't ware, van de begane grond te verheffen en zijn vlucht te nemen in de hogere regionen der *bespiegeling,* der philosophie — waardoor hem de gelegenheid werd gegeven, naast zijn verdediging, ook zijn kritiek te laten horen, welke, uit den aard der zaak, onevenredig veel langer is. Het wil mij voorkomen dat het onderscheid dat ik hier meen te mogen maken tussen de *practicus* Montaigne en de *filosoferende* Montaigne, ook elders met vrucht op de interpretatie der *Essais* toegepast zal kunnen worden, om hier en daar een misschien juistere kijk

---

[1]) Letterlijk: „Wie zich te dun maakt, loopt gevaar te breken". De woordspeling is duidelijk. Het citaat is ontleend aan Petrarca, *Canz.* XXII, v. 48. In de oorspronkelijke tekst staat: „assottiglia". Montaigne kan dit citaat ook elders gelezen hebben; cf. ed. Strowski, IV, p. 262.

[2]) *Fantasie* betekent hier: „idee", of: „reeks van ideeën".

te krijgen op de schrijver en op zijn beroemd boek. Niet dat dit criterium constant en consequent doorgevoerd zou kunnen en mogen worden; dat zou een mathematisch perspectief geven, dat met de werkelijkheid volstrekt niet overeen zou komen. Maar ziehier nog een ander voorbeeld ervan. In een studie van Emile Faguet [1]) lees ik het volgende. Na verklaard te hebben dat hij het oneens is met hen die Montaigne „un pur sceptique" noemen, zegt Faguet, even verder, dat deze alleen scepticus, of, wil men liever, agnosticus, is in vraagstukken van „metaphysische of eenvoudig van algemeen filosofische aard". „C'est là qu'il est sceptique". Maar, zegt Faguet, in een passage van datzelfde hoofdstuk, men is geen eigenlijke scepticus wanneer men, bijvoorbeeld, twee uitvoerige *Essais,* vol gezond verstand, wijdt aan de opvoeding der jeugd. En inderdaad. Montaigne's *Essai* over: „l'Institution des enfants", in de vorm van een brief aan de gravin van Foix, is een zuiver praktisch en zeer weinig „sceptisch" geschrift, zoals trouwens zovele andere der *Essais,* en zoals ook het eerste gedeelte der *Apologie,* in tegenstelling tot het tweede, meer filosofische gedeelte, en in tegenstelling, in 't algemeen, tot die passages uit de *Essais,* waar Montaigne, zoals Faguet het uitdrukt, „vraagstukken van metaphysische of meer filosofische aard" behandelt. Het lijdt geen twijfel of Faguet heeft hier mede aan de *Apologie* gedacht. En ziehier tans het vervolg van Montaigne's „envoi" aan de prinses. Volg mij niet, zegt hij, in die hogere regionen· „Vous, pour qui j'ai pris la peine d'étendre un si long corps contre ma coutume, ne refuirez point de maintenir votre Sebond *par la forme ordinaire d'argumenter* de quoi vous êtes tous les jours instruite, et exercerez en cela votre esprit et votre étude". Want anders zou het U gaan als iemand die zijn eigen wapens wegwerpt, met als enig doel, aan zijn tegenstander de zijne te ontnemen, een „dernier tour d'escrime", die men slechts in de uiterste nood mag aanwenden, en die voor U, zolang gij

---

[1]) Faguet, *Le Seizième Siècle* (Paris, 1898), p. 365-[illegible]

„la route commune" volgt, niet nodig, en ongewenst is. Doe niet als Gobrias, die Darius uitnodigde hem te doorsteken, omdat alleen op die wijze de vijand, met wie hij worstelde, getroffen kon worden, of als die Turken, die het Portugese schip waarop zij zich bevonden als gevangenen, in de lucht lieten springen om aldus aan hun slavernij een einde te maken. Blijf op de begane grond; volg „la route commune"; daar kunt gij Uw Sebond verdedigen, hem en zijn „knap", „vroom" en „nuttig" boek. Doet gij dat niet, dan zoudt gij bemerken dat, van een meer „subtiel" standpunt uit bekeken, Sebond's betoog niet overal aanvaardbaar is.

Aan de ene kant dus dat wat Montaigne noemt: „la route commune"; aan de andere kant: te grote „subtiliteit" en „finesse". „Nous secouons ici les limites et dernieres clotures des sciences, auxquelles l'extremité est vicieuse, (comme en la vertu)".

Het is duidelijk dat een moderne schrijver aan dit „envoi" aan de prinses een andere plaats gegeven zou hebben, en het veel meer en duidelijker zou uitgewerkt hebben; dat laatste zou een modern auteur zeker ook met de inleiding gedaan hebben. Wat men Montaigne dan ook, mijns inziens, verwijten mag is, in plaats van „verraad", zijn verregaande *onverschilligheid* voor alles wat de *compositie* van zijn *Essais* betreft. Zeer terecht merkt Lanson ergens op: „Le manque de composition lui est essentiel; Montesquieu même n'en approche pas" [1]). Brunetière noemt de *Essais*: „le livre le plus décousu qui soit au monde" [2]). Trouwens, Montaigne was zich daarvan volkomen bewust. Zelf heeft hij ook onderstreept het onderscheid dat hij maakt tussen het grote praktische nut van de *Theologia* en, daartegenover, het bedenkelijke van een gedeelte van Sebond's redeneringen, zoals dat blijkt, zodra men het boek op een hoger, meer bespiegelend plan benadert. Had hij het echter

---

1) Lanson, *Hist. de la litt. fr.*, p. 323.

2) Brunetière, *Hist. de la litt. fr.*, I, 591.

maar wat duidelijker gezegd, met wat minder *nonchalance!* Zou men hem ook dan, enige eeuwen later, voor een „démon malin" hebben uitgemaakt? Ik waag het dat te betwijfelen! Nonchalance is, in ieder geval, geen karakteristieke eigenschap van „kwade geesten", die juist hun plannen met grote nauwkeurigheid beramen en ten uitvoer brengen. Maar kan men dat bij Montaigne eigenlijk niet reeds a priori uitgesloten achten?

Dit dédain voor compositie heeft nog een ander ongewenst gevolg gehad. Het is volkomen natuurlijk dat de verdediging van Sebond's boek op praktische gronden veel minder plaats inneemt dan de beschouwingen die hij er op laat volgen; ik stel mij voor dat ook hier een moderne schrijver zijn voorzorgsmaatregelen zou hebben genomen om meer evenwicht te brengen tussen deze twee gedeelten, al ware het slechts om niet misverstaan te worden. Een dergelijke zorg voor compositie is Montaigne echter vreemd, en zo maakt het des te gemakkelijker op de argeloze, aan moderne compositie gewende lezer, de indruk alsof de *Apologie* nauwelijks een verdediging van het boek van Sebond bevat. Daar komt nog iets bij, en ook daar is Montaigne weer te nonchalant geweest: de *Theologia* bevat honderden bladzijden welke Montaigne niet bespreekt, en dus ook niet aanvalt. Deze behoren dus tot dat wat hij in het boek verdedigt en zij maken veel meer dan de helft van het werk uit. Ook dat ziet de argeloze lezer allicht niet. En, omgekeerd, bevat de *Apologie* talrijke opmerkingen welke in geen enkel rechtstreeks verband staan met de tekst van de *Theologia;* ik wees reeds op het geringe direkte verband dat tussen beide teksten bestaat. Ook hier dus weer een zekere nonchalance, die geheel in overeenstemming is met Montaigne's gewone wijze van redigeren, welke Brunetière karakteriseert als een „conversatie", als een schrijven „au jour le jour". Deze nonchalance past volkomen bij Montaigne's temperament als auteur, hij voor wie de *Essais* zijn als een geestelijke wandeling, waar de wandeling zelve de schrijver minstens evenveel interesseert als het doel.

Intussen,die nonchalance heeft nog andere oorzaken als zijn schrijversaard. Toen het humanisme brak met de scholastiek, vond de vrijgeworden geest niet ineens bij allen die geestelijke discipline terug, welke de scholastiek had gekenmerkt. En waar het een niet geschoolde geest als Montaigne betreft, bestaat, in dit opzicht, meer nog dan dat bij vele anderen het geval is, de moeilijkheid voor ons — en voor hem! — al de fijne nuances van wat men in het frans kan noemen „son paysage intérieur" te herleiden tot duidelijke „oppositions de couleurs". Wij moderniseren Montaigne te veel, wanneer wij te veel „systeem" bij hem eisen, te veel geestelijke discipline in dat opzicht. Waar het de *Apologie* betreft komt dat hierop neer, dat wij modernen onwillekeurig een bewust-systematisch betoog van hem eisen, terwijl die eis, om vele redenen, onbillijk is. Er is aldus ook een zeker *anachronisme* in de beschuldiging dat hij Sebond zou hebben „verraden". Zelfs de uitdrukking „nonchalance" krijgt hier, uit een moreel oogpunt, een te ongunstige inhoud.

Men kan, meen ik, nog andere oorzaken aanwijzen voor Montaigne's „nonchalance", al komen deze eerst in de tweede plaats. Ik denk daarbij, ten eerste, aan zijn aangeboren, door een dwaze en slappe opvoeding waarschijnlijk nog verergerde luiheid. Ik mag dit gebrek van Montaigne wel als zo bekend veronderstellen, dat het onnodig schijnt hiervoor bewijsplaatsen uit de *Essais* aan te halen. Hij maakt van die „paresse" waarlijk geen geheim. Maar er is nog iets anders, waaraan gewoonlijk minder aandacht wordt geschonken. Het is bekend dat Montaigne hogelijk ingenomen was met het feit dat hij van adel was, wat enigszins vreemd aandoet bij iemand, wiens grootvader, die als koopman rijk was geworden, eerst aan het einde van zijn leven de heel kleine heerlijkheid Montaigne had gekocht, waarop toen nog niet eens een kasteel stond, en zich niet eens „de Montaigne" had genoemd, maar Ramon Eyquem was gebleven. Zelfs diens zoon Pierre, Michel's vader, noemde zich nog eenvoudig Pierre Eyquem. En wanneer Montaigne ons dus

vertelt dat zijn voorouders zich „vroeger" Eyquem hadden genoemd [1]), dan klinkt dat „autrefois" ons enigszins vreemd in de oren, evenals zijn mededeling dat Montaigne „le lieu de naissance de la plupart de ses ancêtres" was [2]). Welnu, Montaigne was er, als edelman, volstrekt op gesteld — hij zegt ons dat zelf — dat men hem niet op één lijn zou stellen met hen, geleerden of kunstenaars, die „boeken schrijven" [3]). Dat vond hij beneden zijn stand, een geestesgesteldheid, welke wij ook in de zeventiende eeuw nog veelvuldig aantreffen, speciaal in hofkringen. Zijn „nonchalance" is, vanuit dit oogpunt beschouwd, min of meer gewild. Intussen: zowel zijn luiheid als zijn adellijk „snobisme" komen hier eerst in de tweede plaats in aanmerking; hoofdzaak is en blijft de omstandigheid dat èn zijn „génie", èn zijn tijd hem in die richting dreven. En hoe dankbaar mogen wij hem zijn dat hij die natuurlijke aanleg niet in een meer „academische" richting heeft trachten te kanaliseren! Is er, ten slotte, niet iets tragisch in — zonder dat woord hier al te „tragisch" op te vatten! — te bedenken dat de schrijver van het beroemde *Essai* zonder enige twijfel het recht zou gehad hebben, het woord „apologie" uit de *titel* weg te laten, en dat, indien hij dat gedaan had, hem wellicht al de verwijten bespaard zouden zijn gebleven, welke hem, sedert de valse aanklacht van Sainte-Beuve, zo veelvuldig zijn gedaan? Het is trouwens wel heel waarschijnlijk dat Montaigne ook over dit detail van compositie nauwelijks, of zelfs in 't geheel niet, heeft nagedacht: niet zonder overdrijving, maar ook niet geheel ten onrechte, merkt Brunetière ergens op: „bij Montaigne, pas un chapitre qui se tienne, qui tienne les promesses

---

[1]) Scaliger heeft, als antwoord hierop, beweerd dat Montaigne de zoon was van een „haringkoopman".

[2]) Montaigne was niet voor niets een „Gascon".

[3]) Men herinnere zich, in dit verband, hoe hij, zoals boven is medegedeeld, zich absoluut niet had bemoeid met het drukken van zijn vertaling der *Theologia*. Dit feit wijst, dunkt mij, in dezelfde richting.

de son titre". Montaigne gaf evenmin veel om de juistheid van een titel als bijvoorbeeld Molière zich het hoofd brak over de ontknoping in zijn toneelstukken. Vergeten wij trouwens niet dat Montaigne, indien onze beschouwingen juist zijn, geen dwingende redenen had, zijn *Essai* niet een „apologie" te noemen. Bovendien heeft hij, in die hypothese, het verwijt van „verraad" niet kunnen voorzien, dat zijn tijdgenoten hem dan ook niet schijnen gedaan te hebben. Deze hadden dàn ook op het nageslacht voor dat zij het boek van Sebond kenden: het werd zelfs veel gelezen, zoals, onder meer, blijkt uit de volgende passage uit de inleiding: „Je trouvai belles les imaginations (= les idées) de cet auteur, la contexture de son ouvrage bien tissue, et son dessein plein de piété. Parce que beaucoup de gens s'amusent à le lire, et notamment les dames, à qui nous devons plus de service, je me suis trouvé souvent à même de les secourir, pour décharger leur livre de deux principales objections qu'on lui fait". Tussen haakjes: men mag aannemen dat hij bij die gelegenheden op de begane grond is gebleven; Montaigne had niet veel eerbied voor vrouwelijke intelligentie, zoals hij in de *Essais* meermalen ronduit bekent. Hoe het zij, indien hij zijn *Essai* eenvoudig genoemd had: „La *Theologie* de Raymond Sebond", zou ook het nageslacht hem geen verraad hebben kunnen verwijten!

De *Apologie* bevat nog een derde gedeelte, van ongeveer zeventig bladzijden in de uitgave van Porteau, dat, volgens Villey, zeer wel geschreven kan zijn vóór het lange tweede gedeelte. Men ziet: compositie was Montaigne's „fort" niet! Ons kan die chronologische kwestie hier onverschillig laten: dat derde gedeelte opent voor ons geen nieuwe gezichtspunten. Het is hier overigens even duidelijk als elders dat Montaigne, al schrijvende, hoogstens hier en daar, zo nu en dan, aan de tekst der *Theologia* heeft gedacht: hij citeert die ook hier nergens. Men zou desnoods als een verdediging van Sebond's boek dat gedeelte kunnen opvatten, waar hij zijn behoudendheid

belijdt op godsdienstig en ander gebied, „Car, quelque apparence qu'il y ait en la nouvelleté, je ne change pas aisément, de peur que j'ai de perdre au change. Et, puisque je ne suis pas capable de choisir (= „discerner"), je prends le choix d'autrui et me tiens en l'assiette où Dieu m'a mis. Autrement, je ne me saurai garder de rouler sans cesse. Ainsi me suis-je, par la grâce de Dieu, conservé pur et entier, sans agitation et trouble de conscience, aux anciennes créances de notre religion, au travers de tant de sectes et de divisions que notre siècle a produites" [1]). Men zou, daartegenover, als een kritiek op Sebond kunnen beschouwen de in dit derde gedeelte gegeven nieuwe bewijzen voor de nietigheid van het menselijk weten, en de nieuwe protesten tegen de menselijke hoogmoed Maar dat alles had hij ook reeds elders in de *Apologie* uitgewerkt. En ook hier laat hij zich „gaan", zonder zich veel te bekommeren noch om compositie, noch om een systematisch opbouwen zijner betogen.

Ik zou willen eindigen met nog even terug te komen op een reeds hierboven gemaakte opmerking. Voor het nageslacht, dat Sebond's *Theologia* niet of nauwelijks kent, maakt de *Apologie* ook daardoor gemakkelijk de indruk van een soort „verraad". Immers, de direkte verdediging is geheel onvoldoende, in haar overigens verklaarbare kortheid, om hen, die de *Theologia* niet kennen, te doen beseffen dat die zo korte verdediging, desalniettemin *vrijwel het gehele boek van Sebond verdedigt,* en evenmin dat de aanval zich slechts richt op een wel belangrijk, maar toch betrekkelijk klein gedeelte ervan. Voor Montaigne's tijdgenoten, die de *Theologia* wel kenden, stond de zaak geheel anders. En zo zou dit bescheiden onderzoek, indien ik gelijk heb, opnieuw bewijzen hoe verkeerd het is, een boek dat men beoordeelt, niet eerst te plaatsen in zijn milieu en in zijn tijd, vooral wanneer het bovendien een moreel vraagstuk betreft.

---

1) Ed. Porteau, p. 215, 216.

Doet men dat met de *Apologie*, dan meen ik Montaigne's vermeend „verraad" zich langzamerhand te zien oplossen in een misschien, uit een modern oogpunt, laakbare, maar toch in ieder geval eerlijke *nonchalance*. Om tot dit inzicht te kunnen komen is tevens nodig dat men er zich rekenschap van geve dat de *Apologie* uit twee gedeelten bestaat, en dat, bij het schrijven van het eerste gedeelte, de eigenlijke verdediging, de schrijver vooral *praktische* overwegingen laat gelden, terwijl hij bij het schrijven van het tweede, veel langere gedeelte, zich, als 't ware, van de begane grond verheft om Sebond's werk uit een meer *filosofisch en bespiegelend* oogpunt te beschouwen. Ook is het noodzakelijk, in te zien, dat Sebond niet tot die „hoogmoedigen", die „révoltés" behoort, welke Montaigne zo heftig bestrijdt: zowel hijzelf als Sebond vertegenwoordigen „la raison soumise". Sebond's mens is alleen hoogmoedig als schepsel Gods, vanwege de verheven plaats welke de Schepper hem in de wereldorde heet toegedacht te hebben. En tenslotte en vooral: men moet ook Sebond's *Theologia* gelezen hebben!

Ik bewonder Montaigne teveel om niet te hopen dat ik dit alles goed heb ingezien. Een vraagstuk als dit definitief op te lossen acht ik niet mogelijk.